

Marek Parchem

"The Bible and the Dead Sea Scrolls :
the Princeton Symposium on the
Dead Sea Scrolls", t. I-III, red. James
H. Charlesworth, Waco 2006 :
[recenzja]

Collectanea Theologica 77/3, 188-199

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

przeciwstawić się złych duchom. Takie rozumienie jest poświadczane w Nowym Testamencie oraz w literaturze rabinicznej. Wspólnota qumrańska знаła tę tradycję interpretacyjną i używała tego psalmu, razem z innymi tekstami, w swoich rytuałach. Wszystkie one są świadectwem istnienia odrębnej tradycji demonologicznej, której początków należy szukać w motywie upadku istot niebiańskich, „strażników”, który jest znany z licznych pism apokaliptycznych, zwłaszcza z 1 Hen 1-36.

Książkę zamyka *Bibliografia* (s. 194-199), *Wykaz współczesnych autorów* (s. 200-202) oraz *Wykaz źródeł*, zarówno biblijnych jak i pozabiblijnych (s. 203-214).

Podsumowując, należy stwierdzić, że omawiana książka powinna zainteresować wszystkich biblistów, zwłaszcza tych, którzy zajmują się późniejszą recepcją tekstów Biblii Hebrajskiej. Materiały w niej zamieszczone prezentują w nowym świetle bardzo ważne zagadnienie, jakim dla studiów biblijnych jest interpretacja tekstów biblijnych w pismach qumrańskich. Pozwala to bowiem poznać głębiej i różnorodność sposobów interpretowania Biblii w okresie drugiej świątyni, a co za tym idzie, lepiej zrozumieć wieloaspektowość i złożoność judaizmu tego okresu. W książce, obok dobrze już znanych sposobów interpretacji stosowanych w Qumran, zostały również zaprezentowane nowe podejścia i propozycje zmierzające do lepszego zrozumienia tego, w jaki sposób autorzy z Qumran interpretowali i wykorzystywali teksty biblijne w celu stworzenia nowych kompozycji.

ks. Marek Parchem, Warszawa

James H. CHARLESWORTH (red.), *The Bible and the Dead Sea Scrolls. The Princeton Symposium on the Dead Sea Scrolls*, t. I-III, Waco 2006; t. I: *Scripture and the Scrolls*, ss. xxxi + 319; t. II: *The Dead Sea Scrolls and the Qumran Community*, ss. vi + 491, t. III: *The Scrolls and Christian Origins*, ss. vi + 734.

Trzytomowo dzieło zatytułowane *The Bible and the Dead Sea Scrolls*, którego redaktorem jest J. H. Charlesworth, zawiera opracowane na nowo i uaktualnione materiały prezentowane na sympozjum zorganizowanym w celu uczczenia 50. rocznicy odkrycia zwojów znad Morza Martwego w Princeton Theological Seminary (USA). Odnalezienie zwojów na Pustyni Judzkiej nad Morzem Martwym jest jedną z największych sensacji archeologicznych XX w. To dzieło jest rezultatem pracy badawczej wielu specjalistów, stara się ukazać, w jaki sposób treść zwojów zmieniła dotychczasową wiedzę na temat tekstu biblijnego (hebrajskiego, aramejskiego i greckiego), charakteru judaizmu okresu drugiej świątyni oraz początków chrześcijaństwa. Autorzy poszczególnych artykułów, przeprowadzając analizę treści zwojów znad Morza Martwego, ukazują ich nieocenioną wartość i znaczenie

nie tylko w odniesieniu do lepszego zrozumienia tekstów biblijnych, ale również środowiska, w którym były one komponowane. Warto zauważyć, że uczeni ci starają się wykazać, iż zwoje znad Morza Martwego nie są już traktowane jako reprezentujące ekscentryczne poglądy jakiejś mało znaczącej sekty żydowskiej żyjącej gdzieś na pustyni, z dala od centrum życia politycznego i religijnego, jakim była Jerozolima. Uczeni ci dalecy są od podzielenia tego typu tendencji, które w badaniach nad zwojami qumrańskimi dominowały w latach 1947-1970. Większość zwojów z Qumran reprezentuje poglądy szerszej grupy czy różnych ugrupowań żydowskich niż tylko poglądy Qumrańczyków. Występują w nich różne „teologie”, które reprezentują poglądy, niekiedy odmiennych w swoich przekonaniach, ugrupowań wchodzących w skład judaizmu okresu drugiej świątyni. Autorzy poszczególnych artykułów podkreślają fakt, iż zwoje znad Morza Martwego odsłaniają przed współczesnymi ludźmi świat, w którym rodziło się zarówno chrześcijaństwo, jak i judaizm rabiniczny, w nieco odmienny sposób niż był on znany i przedstawiany wcześniej. Przede wszystkim podkreśla się złożoność judaizmu, jego wieloaspektowość w odniesieniu do poglądów religijnych, politycznych czy ekonomicznych. Świat judaizmu okresu drugiej świątyni był otwarty na wpływy pochodzące z Persji, Egiptu, Grecji czy Rzymu. Nie był to swoistego rodzaju monolit religijny czy polityczny, jaki znany jest z pism Józefa Flawiusza czy Nowego Testamentu.

Pierwszy tom, zatytułowany *Scripture and the Scrolls*, ukazuje rolę zwojów znad Morza Martwego dla badań nad tekstami biblijnymi. Autorzy znajdujących się w nim artykułów przedstawiają różne sposoby lepszego zrozumienia i wyjaśnienia pism, które weszły w skład Biblii Hebrajskiej. Z jednej strony wyjaśniają, w jaki sposób teksty qumrańskie pomagają w rekonstrukcji niekiedy zniekształconego i uszkodzonego tekstu biblijnego, zaś z drugiej wykazują, że teksty znad Morza Martwego bardzo często dowodzą, iż tekst biblijny był kopiowany przez ponad 2 tys. lat z niezwykłą starannością.

Całość dzieła otwiera wprowadzenie *The Dead Sea Scrolls: Their Discovery and Challenge to Biblical Studies* (s. 1-23) autorstwa J. H. Charleswortha, w którym zostaje podana krótka historia odkryć zwojów znad Morza Martwego oraz kontrowersje związane z ich publikacją, jak również znaczenie tekstów qumrańskich dla studiów biblijnych. J. A. Sanders, w artykule *The Impact of the Judean Desert Scrolls on Issues of Text and Canon of the Hebrew Bible* (s. 25-36), wykazuje, że zwoje znad Morza Martwego mają szczególne znaczenie dla studiów biblijnych w odniesieniu do pięciu zagadnień, a mianowicie historii judaizmu okresu drugiej świątyni, początków chrześcijaństwa i judaizmu rabinicznego, intertekstualnego charakteru Pisma Świętego oraz literatury wczesnochrześcijańskiej i żydowskiej, koncepcji Pisma Świętego jako kanonu oraz krytyki tekstu Starego Testamentu. G. Boccaccini w tekście *Qumran and the Enoch Groups: Revisiting the Enochic-*

-*Essene Hypothesis* (s. 37-66) bada relacje między literaturą qumrańską a tradycją henochiczną. F. M. Cross, *The Biblical Scrolls from Qumran and the Canonical Text* (s. 67-75), zwraca uwagę na fakt, że zwoje znad Morza Martwego rzucają nowe światło na tekst Biblii Hebrajskiej w okresie poprzedzającym ostateczne ustalenie tekstu i kanonu. Analiza kolekcji manuskryptów średniowiecznych (B. Kennicott, G. B. de Rossi) prowadzi do wniosku, że wszystkie one opierają się na jednej, rabinicznej recenzji tekstu, której początki sięgają I w. po Chr. Zwoje znad Morza Martwego pokazują, że w Qumran nie było ustalonego kanonu Biblii, który później został uznany za autorytatywny przez judaizm rabiniczny. Wśród zwojów znajduje się wiele manuskryptów prezentujących tekst zbliżony do *Vorlage* Biblii Greckiej oraz tradycji, która zachowała się w Pięcioksięgu Samarytańskim. Zwoje znad Morza Martwego, zawierające teksty biblijne, niejednokrotnie prezentują warianty tekstu różne od tego, który znajduje się w rękopisach średniowiecznych przekazujących recenzję tekstu przyjętego przez judaizm rabiniczny. Autor podkreśla, że odkrycie zwojów znad Morza Martwego domaga się nowego spojrzenia na proces kanonizacji tekstu biblijnego.

E. C. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Hebrew Scriptural Texts* (s. 77-99), przedstawiając znaczenie zwojów znad Morza Martwego dla studiów biblijnych omawia stan wiedzy na temat tekstu biblijnego i jego historii przed odkryciem zwojów qumrańskich, podaje przykłady ze zwojów biblijnych z Qumran pozwalające na rewizję dotychczas znanych recenzji tekstu, przedstawia różne hipotezy usiłujące wyjaśnić historię tekstu biblijnego oraz ukazuje proces prowadzący do wytworzenia się kanonu. L. T. Stuckenbruck, *The Formation and Re-Formation of Daniel in the Dead Sea Scrolls* (s. 101-130), omawia status i użycie Księgi Daniela w pismach qumrańskich. Autor artykułu, ukazując wielki wpływ, jaki Księga Daniela wywarła na autorów z Qumran, przedstawia kilka przykładów, m.in. eschatologiczną periodyzację historii, angelologię, rolę Michała. S. W. Crawford, *The Rewritten Bible at Qumran* (s. 131-147), omawia rękopisy qumrańskie, które stanowią przykład przeredagowanych ksiąg biblijnych, m.in. Zwój Świątyni, Księgę Jubileuszów, przeredagowany Pięcioksiąg (4Q158; 4Q364-367), Apokryf Księgi Rodzaju (1QapGen). R. S. Hendel, *Qumran and a New Edition of the Hebrew Bible* (s. 149-165), postuluje konieczność uwzględnienia wariantów tekstu biblijnego obecnych w zwojach znad Morza Martwego w opracowaniu nowej krytycznej edycji Biblii Hebrajskiej. D. W. Parry, *4QSam^a (= 4Q51), the Canon, and the Community of Lay Readers* (s. 167-182), analizuje 4QSam^a oraz omawia rolę tego rękopisu dla badań nad kanonem Biblii.

H. Bengtsson, *Three Sobriquets, Their Meaning and Function: The Wicked Priest, Synagogue of Satan, and the Woman Jezebel* (s. 183-208), zwraca uwagę na kilkanaście określeń, które stosunkowo często pojawiają się w pismach qumrań-

skich i są odnoszone w znaczeniu pozytywnym lub negatywnym do poszczególnych ludzi lub grup, np. Nauczyciel Sprawiedliwości, Kapłan, Ludzie Prawdy, Powracający z Pustyni, Bezbożny Kapłan, Szukający Pochlebstw, *Kittim*. Autor omawia przede wszystkim określenie „Bezbożny Kapłan” występujące zwłaszcza w peszerach, a następnie przedstawia podobny sposób używania tego typu określeń w Księdze Apokalipsy, np. Synagoga Szatana i Kobieta Jezebel. P. R. Davies, *The Biblical and Qumranic Concept of War* (s. 209-232), analizuje koncepcję wojny w tradycji biblijnej oraz w pismach qumrańskich. Autor, omawiając m.in. motyw prowadzenia wojny w najstarszych tradycjach oraz motyw Boga jako wojownika, podkreśla, że w tradycji biblijnej wojna ma charakter religijny, a ukazanie Boga jako wojownika łączy w sobie tradycje mityczne, historyczne i eschatologiczne. Dużo uwagi autor poświęca omówieniu Zwoju Wojny (1QM), w którym wszystkie te elementy występują łącznie i są wpisane w eschatologiczny scenariusz, gdzie wojna zawiera element boski i ludzki, kosmiczny i etyczny, uniwersalistyczny i nacjonalistyczny. P. W. Flint, *Psalms and Psalters in the Dead Sea Scrolls* (s. 233-272), omawia rękopisy Księgi Psalmów odnalezione w Qumran, a następnie analizując tzw. Psalmi apokryficzne, zajmuje się zagadnieniem ustabilizowania się liczby psalmów, która jest obecna w Biblii Hebrajskiej. J. J. M. Roberts, *The Importance of Isaiah at Qumran* (s. 273-286), zajmuje się znaczeniem Księgi Izajasza w pismach qumrańskich, co przedstawia, omawiając liczbę i charakter rękopisów tej księgi znalezionych w Qumran, liczbę i charakter aluzji z Księgi Izajasza obecnych w pismach qumrańskich oraz sposób interpretacji Księgi Izajasza w qumrańskich peszerach do tej księgi. G. J. Brooke, *Biblical Interpretation at Qumran* (s. 287-319), analizuje podstawowe aspekty interpretacji ksiąg biblijnych w pismach qumrańskich. Autor wyróżnia różne rodzaje interpretacji, m.in. interpretację prawną, upominającą, narracyjną, poetycką, profetyczną, oraz podaje ich znaczenie teologiczne.

Drugi tom, zatytułowany *The Dead Sea Scrolls and the Qumran Community*, prezentuje poglądy doktrynalne wspólnoty qumrańskiej. Autorzy poszczególnych artykułów starają się ukazać, że w pismach z Qumran nie ma jednej teologii, ale istnieje wiele teologii reprezentujących różne, niekiedy całkowicie odmienne tradycje, które świadczą o kreatywnym intelektualnie życiu wspólnoty. Zwoje znad Morza Martwego przedstawiają grupę ludzi, która cechuje się wysoką samoświadomością w odniesieniu do celu, charakteru i działania, jak również wytyczenia bardzo wyraźnej granicy oddzielającej ją od reszty społeczeństwa. Najważniejsze dokumenty, które zostały skomponowane i były studiowane we wspólnocie qumrańskiej, takie jak Reguła Zrzeszenia (1QS), Hymny (1QH), peszery, Zwój Wojny (1QM), zawierają podstawowe poglądy jej członków. Wspólnotę tworzyli „Synowie światłości”, przekonani o swoim wybraniu przez Boga i przeznaczaniu do

uczestnictwa w Bożych błogosławieństwach i wiecznym życiu, które będzie polegało na ich wywyższeniu i włączeniu do wspólnoty istot niebiańskich. Poza wspólnotą znajdują się „Synowie ciemności”, przeznaczeni na unicestwienie i wieczne potępienie. Nawiązując do Iz 40,3, wspólnota określa siebie jako tę, która na pustyni „przygotowuje drogę dla JHWH”, co stanowi fundamentalne stwierdzenie w odniesieniu do samookreślenia się mieszkańców Qumran.

Niezwykle znaczenie dla wspólnoty z Qumran ma motyw czasu, ponieważ jej członkowie byli przekonani, że żyją w czasach eschatologicznych, poprzedzających bezpośrednią interwencję Boga i Jego ostateczne zwycięstwo nad złem. W swoich pismach, zwłaszcza w komentarzach do ksiąg biblijnych, członkowie wspólnoty przekazują własną interpretację Pisma Świętego. Byli przekonani, że ich interpretacja jest właściwa i nieomylna, bo została objawiona przez Boga Nauczycielowi Sprawiedliwości, dzięki posiadaniu przez nich doskonałej wiedzy oraz dzięki prowadzeniu ich przez ducha Bożego. Inaczej niż kapłani w Jerozolimie, którzy zbezczeszcili kult świątynny, członkowie wspólnoty qumrańskiej, z których wielu było „synami Aarona” lub Lewitami, uważało się za prawdziwych czcicieli Boga, którzy zachowują właściwy kult i kalendarz słoneczny, podobnie jak istoty niebiańskie wielbiące Boga w niebie.

K. T. Knox, R. L. Easton, R. H. Johnston, *Digital Miracles: Revealing Invisible Scripts* (s. 1-16), wyjaśniają i ukazują na licznych przykładach, w jaki sposób nowe metody badawcze, zwłaszcza technologia cyfrowa, mogą pomóc w odczytaniu nieczytelnych dotąd teksów. D. N. Freedman, J. C. Geoghegan, *Another Stab at the Wicked Priest* (s. 17-24), wysuwają hipotezę w odniesieniu do identyfikacji Bezbożnego Kapłana, którym być może jest Oniasz III. S. Talmon, *What's in a Calendar? Calendar Conformity and Calendar Controversy in Ancient Judaism: The Case of the „Community of the Renewed Covenant”* (s. 25-58), omawia zagadnienia związane z kalendarzem stosowanym we wspólnocie qumrańskiej, a zwłaszcza rolę, jaką jej członkowie przywiązywali do kalendarza słonecznego w odróżnieniu od stosowanego w kulcie świątynnym w Jerozolimie kalendarza księżycowego. Byli oni bowiem przekonani, iż w Nowej Jerozolimie kult sprawowany w Nowej Świątyni będzie odbywał się zgodnie z właściwym kalendarzem słonecznym.

M. Weinfeld, *The Covenant in Qumran* (s. 59-69), stwierdzając, że motyw przymierza pojawiający się w Regule Zrzeszenia (1QS) jest fundamentem zarówno wspólnoty qumrańskiej, jak i jej doktryny, omawia ceremonię przymierza w Qumran oraz określenia wyrażające zobowiązania wynikające z faktu jego zawarcia, które odnoszą się zarówno do Boga, jak i do członków wspólnoty. J. J. Collins, *What was Distinctive about Messianic Expectation at Qumran?* (s. 71-92), przedstawia oczekiwania mesjańskie członków wspólnoty qumrańskiej. Autor zwraca uwagę na takie teksty jak 4Q246 (Apokryf Daniela lub Apokalipsa

aramejska), 4Q521 (Mesjańska apokalipsa) i 4Q285 (fragment Zwoju Wojny) i podkreśla, że wszystkie one nie powstały w Qumran, a więc mogą być świadectwem poglądów judaizmu okresu drugiej świątyni w szerszym tego słowa znaczeniu. Warto jednak zauważyć, że chociaż temat oczekiwań mesjańskich pojawia się w wielu pismach żydowskich, to nigdy nie był on tematem centralnym w judaizmie, jak to dawniej sugerowali uczeni chrześcijańscy. Tym niemniej, w pismach qumrańskich pojawia się temat mesjanizmu, który jest bardzo złożony i wielopostaciowy, m.in. ukazuje Mesjasza jako postać królewską z dynastii Dawida, Mesjasza kapłańskiego, postać eschatologicznego Proroka oraz zbawcy będącego istotą niebiańską (np. Melchizedek).

J. M. Baumgarten, *The Law and Spirit of Purity at Qumran* (s. 93-105), koncentruje się na zagadnieniu czystości kultycznej. Autor omawia teksty poruszające ten temat i dochodzi do wniosku, że praktykowanie czystości kultycznej było postrzegane przez członków wspólnoty qumrańskiej jako odnowienie czystości Izraela, którego dokonuje duch Boży. B. A. Strawn, *Excerpted Manuscripts at Qumran: Their Significance for the Textual History of the Hebrew Bible and the Socio-Religious History of the Qumran Community and Its Literature* (s. 107-167), analizuje poszczególne rękopisy zawierające teksty biblijne, które najprawdopodobniej funkcjonowały jako odrębne jednostki, niezależnie od całych ksiąg biblijnych. J. R. Levison, *The Two Spirits in Qumran Theology* (s. 169-194), analizuje tzw. traktat o dwóch duchach w Regule Zrzeszenia (1QS 3,13-4,26). Autor omawia prawdopodobny wpływ religii irańskiej na koncepcję „dwóch duchów” w doktrynie qumrańskiej oraz bada ten motyw w kontekście innych pism z Qumran, zwłaszcza Hymnów (1QH). E. Qimron, *Dualism in the Essene Communities* (s. 195-202), omawia dualizm w pismach qumrańskich, który ma charakter etyczny, a więc odnosi się do podziału ludzi na sprawiedliwych (tj. dzieł Boga) i bezbożnych (tj. dzieł Beliala). W szczególności autor omawia dualizm etyczny w kontekście dnia sądu, gdy bezbożni zostaną unicestwieni.

H. W. M. Rietz, *The Qumran Concept of Time* (s. 203-234), omawiając koncepcję czasu w pismach qumrańskich, łączy ją z różnymi aspektami poglądów wspólnoty z Qumran, mianowicie kalendarzem, predeterminizmem w historii, kosmologią, angelologią i eschatologią. Wspólnota z Qumran była przekonana, że kult świątynny był związany i odpowiadał kultowi sprawowanemu w niebiosach. Według nich, kult sprawowany w Jerozolimie zrywał ten związek z powodu stosowania przy obchodzeniu świąt kalendarza księżycowego, co prowadziło do zerwania związku między rzeczywistością ziemską (kult świątynny) a rzeczywistością niebiańską (kult w niebiosach). Z tego względu wspólnota z Qumran wierzyła, że żyje w „ostatnich dniach” złego pokolenia, co zostało ustanowione przez Boga. Należy zatem oczekiwać na czas wyznaczony przez Boga, gdy nastąpi Jego osta-

teczna interwencja i unicestwienie zła. Przez stosowanie kalendarza słonecznego wspólnota z Qumran była przekonana o swoim związku ze światem niebiańskim. Ten związek między istotami niebiańskimi i ludźmi osiąga szczyt w połączeniu rzeczywistości niebiańskiej i ziemskiej, co wyraża kult sprawowany zgodnie z rozkazem Boga, który jest również wyrazem przyszłego wywyższenia ludzi i włączenia ich do wspólnoty z istotami niebiańskimi w niebiosach.

M. Broshi, *Predestination in the Bible and the Dead Sea Scrolls* (s. 235-246), omawiając zagadnienie predestynacji w pismach qumrańskich, analizuje tzw. traktat o dwóch duchach (1QS 3,13-4,26), Hymny (1QH) i komentarz do Habakuka (1QpHab). Autor wskazuje na źródła nauki o predestynacji obecnej w teologii qumrańskiej, którymi, według niego, jest religia irańska, tradycja apokaliptyczna i mądrościowa. E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran* (s. 247-281), analizując motyw zmartwychwstania, omawia najpierw teksty biblijne: Ez 37, Iz 26, Hi 19, Syr, Dn 12, 2 Mch, Mdr, a następnie krótko teksty apokryficzne (1 Hen, PsSal). Wśród pism qumrańskich autor analizuje m.in. 4Q504 (4Q Słowa ciał świecących), 4Q385-388 (Pseudo-Ezechiel), 4Q415-418 (4Q Pouczenia), 4Q521 (4Q Mesjańska apokalipsa), 1QS (tzw. traktat o dwóch duchach – 1QS 3-4), Hymny (1QH), Zwój Wojny (1QM), Dokument Damasceński oraz 11Q13, 4Q181, 1Q14, 4Q171, 4Q174. Autor dochodzi do wniosku, że eseseńczycy oczekiwali na pojawienie się królestwa mesjańskiego na końcu eschatologicznej wojny w ostatnim jubileuszu, a więc w „dniu Pańskim”. Byli przekonani o zmartwychwstaniu umarłych, o wywyższeniu sprawiedliwych, a więc włączeniu ich do wspólnoty z istotami niebiańskimi i uczestnictwie w życiu Boga oraz wiecznym potępieniu bezbożnych.

S. Metso, *Qumran Community Structure and Terminology as Theological Statement* (s. 283-300), omawia podstawowe terminy, jakimi wspólnota określała samą siebie. Autor podkreśla, że terminy te nie tylko określają strukturę organizacyjną wspólnoty qumrańskiej w sensie socjologicznym, ale mają również głębokie znaczenie teologiczne. Wśród nich autor omawia m.in. *jchd*, *dh*, *qhl*, *mchnh*, *brjt*, *jsr*^l. Następnie zostają omówione terminy określające funkcje we wspólnocie (*mskjl*, *pjgd*, *mbqr*) oraz liczne nazwy stosowane na określenie członków wspólnoty. D. T. Olson, *Daily and Festival Prayers at Qumran* (s. 301-315), omawia teksty, które ukazują życie modlitewne i liturgiczne wspólnoty qumrańskiej. Autor wyodrębnia trzy podstawowe grupy tekstów, mianowicie modlitwy w 4Q503, gdzie występują indywidualne modlitwy i błogosławieństwa odmawiane wieczorem i rano przeznaczone na każdy dzień miesiąca, modlitwy w 4Q504-506, będące modlitwami tematycznymi na poszczególne dni tygodnia, oraz modlitwy w 1Q34 i 4Q507-509 reprezentujące modlitwy przeznaczone na święta (np. Dzień Pojednania, Święto Tygodni, Święto Nowego Roku). Modlitwy znajdujące się w pismach qum-

rańskich są nieocenionym źródłem dla poznania życia liturgicznego wspólnoty, jej pobożności i praktyk modlitewnych. J. H. Charlesworth, J. D. McSpaden, *The Sociological and Liturgical Dimensions of Psalm Pesher 1 (4QPPS^a): Some Prolegomenous Reflections* (s. 317-349), analizują peszer do Księgi Psalmów w kontekście innych pism qumrańskich i omawiają jego funkcję, którą spełnia w procesie identyfikacji wspólnoty z Qumran.

J. Cherian, *The Moses at Qumran: The mwrh hcdq as the Nursing-Father of the jchd* (s. 351-361), zwraca uwagę na terminologię oraz sposób mówienia o Nauczycielu Sprawiedliwości, którego w pismach qumrańskich ukazuje się jako „ojca” wspólnoty. Bóg jest często ukazwany jako „Ojciec” Izraela, który opiekuje się swoim ludem. W tradycji biblijnej w ten sposób mówi się o Mojżeszu, podobnie później Paweł będzie nazywał tak siebie w stosunku do gmin chrześcijańskich. Innymi słowy, w pismach qumrańskich Nauczyciel Sprawiedliwości przedstawiany jako „ojciec” wspólnoty jest ukazany jak Bóg i Mojżesz w tradycji biblijnej. E. Isaac, *Enoch and the Archangel Michael* (s. 363-375), omawia postać Henocha w pismach qumrańskich i w późniejszej tradycji żydowskiej. Autor stwierdza, że sposób przedstawiania Henocha jest bardzo zróżnicowany, w różnych pismach ukazany jest on jako otrzymujący objawienie i przenoszący się do świata niebiańskiego, prorok, widzący, kapłan, asceta, pisarz, pośrednik Bożego objawienia, żydowski prozelita i eschatologiczny sędzia. Wśród różnych tradycji o postaci Henocha jedna jest niezwykle intrygująca, ponieważ ukazuje go jako istotę niebiańską i identyfikuje z archaniołem Michałem, co rozwinęło się zwłaszcza w późniejszej literaturze żydowskiej. P. Sacchi, *Qumran and the Dating of the Parables of Enoch* (s. 377-395), zajmuje się kwestią powstania Księgi Przypowieści (1 Hen 37-71). Autor podkreśla fakt, że Księga Przypowieści nie pojawia się w Qumran, analizuje jej przesłanie, zwłaszcza postać Syna Człowieczego w kontekście pism qumrańskich i ksiąg Nowego Testamentu, argumentując, że mogła ona powstać ok. 30 r. przed Chr.

R. D. Chesnutt, w tekście *The Dead Sea Scrolls and the Meal Formula in Joseph and Aseneth: From Qumran Fever to Qumran Light* (s. 397-425), bada relacje istniejące między pismami qumrańskimi a apokryfem zatytułowanym *Józef i Asenet*. J. L. Trafton, *The Bible, The Psalms of Solomon, and Qumran* (s. 427-446), analizuje wzajemne zależności istniejące między Psalmami Salomona i pismami qumrańskimi pod względem formy (poezja) oraz treści (oczekiwania mesjańskie). D. Dimant, *Old Testament Pseudepigrapha at Qumran* (s. 447-467), wymienia wszystkie pisma apokryficzne odnalezione wśród zwojów znad Morza Martwego, zarówno znane powszechnie (np. 1 Hen, Jub, TestLew, TestNef), jak i te, które są znane jedynie z literatury qumrańskiej. Autorka analizuje ich charakter, związek z księgami biblijnymi oraz język. J. C. VanderKam, *The Apocrypha and Pseude-*

pigrapha at Qumran (s. 469-491), zajmuje się pismami apokryficznymi, zwracając uwagę na znaczenie, jakie teksty znalezione w Qumran mają dla studiów nad tymi księgami. Autor omawia Księgę Tobiasza, Księgę Syracha, Psalm 151, List Jeremiasza, a następnie Księgę Henocha, Księgę Jubileuszów i Testamenty dwunastu Patriarchów.

Trzeci tom, zatytułowany *The Scrolls and Christian Origins*, ukazuje środowisko judaizmu w I w. po Chr., a więc czas działalności Jezusa i rodzącego się Kościoła. Autorzy poszczególnych artykułów starają się przedstawić, w jaki sposób i w jakiej formie motywy i koncepcje teologiczne obecne w pismach qumrańskich mogły wywrzeć wpływ na sposób myślenia autorów nowotestamentowych. Autorzy ukazują chrześcijaństwo jako jedno z ugrupowań, które wywodzi się z judaizmu okresu drugiej świątyni. Nie chodzi tu jednak o wykazanie bezpośredniej zależności ksiąg Nowego Testamentu od pism qumrańskich, ale o podkreślenie faktu, że dzięki literaturze odnalezionej nad Morzem Martwym, stanowiącej świadectwo różnych koncepcji teologicznych istniejących w I w. po Chr., można lepiej zrozumieć niektóre aspekty teologii nowotestamentowej, gdyż zarówno jedne jak i drugie są zakorzenione we wspólnej tradycji biblijnej.

J. H. Charlesworth, *John the Baptizer and the Dead Sea Scrolls* (s. 1-35), analizuje zarówno podobieństwa jak i różnice zachodzące między Janem Chrzcicielem a pismami qumrańskimi. Wiele kluczowych aspektów nauczania Jana Chrzciciela różni się od poglądów wspólnoty qumrańskiej, m.in. potrzeba chrztu pokuty, negowanie poglądu o odrzuceniu większości jako „Synów ciemności”, brak nauki o predeterminizmie oraz akcentowania znaczenia Prawa. Wśród podobieństw można wymienić odwołanie się do tradycji prorockiej, zwłaszcza interpretacja Iz 40,3, głoszenie potrzeby oczyszczenia, które dokonuje się symbolicznie w wodzie, temat sądu ostatecznego, podkreślanie znaczenia ascezy. Dwa artykuły: R. A. Horsley, *The Dead Sea Scrolls and the Historical Jesus* (s. 37-60) oraz D. H. Juel, *The Future of a Religious Past: Qumran and the Palestinian Jesus Movement* (s. 61-73), dotyczą zagadnień związanych ze środowiskiem qumrańskim oraz działalności historycznego Jezusa. C. A. Evans, *The Synoptic Gospels and the Dead Sea Scrolls* (s. 75-95), bada zależności istniejące między Ewangelią synoptycznymi a pismami qumrańskimi w odniesieniu do niektórych tematów teologicznych, np. tematu tajemnicy i objawienia w Mk, sprawiedliwości i wypełnienia w Mt, wybrania i wspólnoty w Łk. Na podstawie licznych podobieństw autor wysuwa wniosek, że koncepcje występujące w pismach qumrańskich nie są aż tak „sekiarskie”, jak to często bywa podkreślane, ale są one świadectwem wspólnych poglądów istniejących w judaizmie tego okresu.

J. H. Charlesworth, w swoim artykule *A Study in Shared Symbolism and Language: The Qumran Community and the Johannine Community* (s. 97-152),

stara się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób pisma qumrańskie mogą (o ile w ogóle mogą) pomóc w lepszym zrozumieniu powstania i niektórych tematów teologicznych znajdujących się w czwartej Ewangelii. Autor wymienia wspólne tematy, m.in. dualizm kosmiczny, dualizm ducha i ciała, predestynację, pneumatologię, eschatologię zrealizowaną, ezoteryczną wiedzę, motyw „żywej wody”, wspólnotę, czystość, mesjanizm i chrystologię, zakres przykazania miłości, symboliczny język, anonimowość pewnych postaci. H. W. Kuhn, *The Impact of the Selected Qumran Texts on the Understanding of Pauline Theology* (s. 153-185), analizując paralele istniejące w pismach qumrańskich oraz w listach Pawła omawia takie zagadnienia, jak eschatologia i obecne zbawienie, nowe stworzenie, obecne zbawienie i nadzieja, wspólnota jako „Synowie światłości”, nowe przymierze, wspólna uczta, predestynacja, Prawo i wiara, uczynki Prawa, dualizm etyczny. J. D. G. Dunn, J. H. Charlesworth, *Qumran's Some Works of Torah (4Q394-399 [4QMMT]) and Paul's Galatians* (s. 187-201), analizują wyrażenie „uczynki Prawa (Tory)”, które występuje zarówno w 4QMMT jak i w Liście do Galatów, i stwierdzają, że dokument qumrański pozwala na lepsze zrozumienie Pawłowej teologii. H. W. Attridge, *How the Scrolls Impacted Scholarship on Hebrews* (s. 203-230), bada wzajemne zależności istniejące między pismami qumrańskimi a Listem do Hebrajczyków. Omawia takie zagadnienia, jak aniołowie i Syn, mesjanizm (Syn i arcykapłan), Melchizedek, nowe przymierze, nadchodzący sąd, a następnie analizuje paralele występujące w odniesieniu do terminologii oraz interpretację Pisma Świętego.

A. Y. Collins, *The Dream of a New Jerusalem at Qumran* (s. 231-254), omawia motyw Jeruzolimy w tradycji biblijnej w kontekście historii, a następnie motyw Nowej Jeruzolimy w pismach qumrańskich, w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 85-90), Wyroczniach Sybilli, Księdze Apokalipsy. L. L. Johns, *The Dead Sea Scrolls and the Apocalypse of John* (s. 255-279), analizując paralele między pismami qumrańskimi a Księgą Apokalipsy, uwidatnia takie tematy jak Nowa Jeruzolima, eschatologiczna wojna zakończona ostatecznym zwycięstwem dobra oraz podobne dla obydwu stosowanie nazw i przydomków wyrażających określone przesłanie teologiczne. E. E. Pokkes, *About the Differing Approach to a Theological Heritage: Comments on the Relationship between the Gospel of John, the Gospel of Thomas, and Qumran* (s. 281-317), analizuje paralele istniejące między czwartą Ewangelią a Ewangelią Tomasza, a następnie ich relacje w odniesieniu do pism qumrańskich. G. M. Zerbe, *Economic Justice and Nonretaliation in the Dead Sea Scrolls: Implications for New Testament Interpretation* (s. 319-355), przedstawia dwa zagadnienia odnoszące się do moralności, występujące w pismach qumrańskich, mianowicie sprawiedliwość ekonomiczną oraz zrezygnowanie z zemsty, które pomagają w lepszym zrozumieniu pism wczesnochrześcijańskich. P. Garnet, *Atonement: Qum-*

ran and the New Testament (s. 357-380), bada teksty qumrańskie oraz nowotestamentowe, w których pojawia się termin „przebłaganie” lub pojęcie przebłagania (za grzech), pojednania, odkupienia.

G. S. O e g e m a, „*The Coming of the Righteous One*” in *1 Enoch, Qumran, and the New Testament* (s. 381-395), analizuje wyrażenie „przyjście Sprawiedliwego” (Dz 7,52) w kontekście tradycji biblijnych, jak również w powiązaniu z jego recepcją w późniejszych pismach żydowskich i chrześcijańskich. Autor porównuje wyrażenia występujące w Dz 7,52 z jego użyciem w 1 Hen, w pismach qumrańskich (zwłaszcza 4Q215a, 4Q252) oraz w późniejszych pismach żydowskich. Wykazuje, że wyrażenie „przyjście Sprawiedliwego” jest dobrze udokumentowanym oczekiwaniem na „przyjście (Mesjasza jako) Sprawiedliwego”. K. S t e n d a h l, *Qumran and Supersessionism – and the Road Not Taken* (s. 397-405), porusza kwestię wzajemnego oddziaływania judaizmu i chrześcijaństwa lub jego brak. J. F r e y, *The Impact of the Dead Sea Scrolls on New Testament Interpretation: Proposals, Problems, and Further Perspectives* (s. 407-461), omawia historię dyskusji na temat wzajemnych relacji istniejących między pismami qumrańskimi a Nowym Testamentem. Następnie przedstawia różne hipotezy wysuwane w przeszłości w odniesieniu do ich wzajemnych relacji, m.in. o wspólnocie qumrańskiej jako „prototypie” chrześcijaństwa (Dupont-Sommer, Wilson), tekstach qumrańskich jako odbiciu historii wczesnego chrześcijaństwa (Eisenman, Thiering), chrześcijańskich dokumentach znajdujących się w Qumran i problemie pism z Groty 7 (O’Callaghan, Thiede), związkami osobowymi istniejącymi między esseńczykami a Kościołem pierwotnym (Pixner, Riesner). W dalszej części artykułu autor przedstawia podstawowe założenia metodologiczne, które są konieczne w pracach badawczych dotyczących wzajemnych związków między literaturą z Qumran a NT. Na koniec przytacza dwa przykłady, w których ukazuje znaczenie pism qumrańskich do lepszego zrozumienia tekstów nowotestamentowych, mianowicie nauczanie Jana Chrzciciela i antropologiczną terminologię Pawła. Konkludując, autor stwierdza, że jednym z ważniejszych punktów, gdzie pisma qumrańskie wnoszą wiele nowego w dziedzinie badań nad NT, jest bogactwo paraleli zarówno werbalnych, jak i frazeologicznych. Poza tym literatura z Qumran zmieniła pogląd na wczesne chrześcijaństwo, podkreślając jego osadzenie w środowisku judaizmu okresu drugiej świątyni, który charakteryzował się istnieniem wielu i odmiennych tradycji. Warto również zauważyć, że zwoje znad Morza Martwego pokazują, jak fragmentaryczna jest obecna wiedza o przeszłości. Dokumenty znalezione w Qumran są małą częścią dorobku starożytności, który w większości nie przetrwał do czasów współczesnych. Tym bardziej więc należy studiować te materiały, aby w jak najdokładniejszy sposób poznać świat, w którym rodziło się chrześcijaństwo.

Dzieło zatytułowane *The Bible and the Dead Sea Scrolls* zamykają znajdujące się w ostatnim tomie: obszerna *Bibliografia* (ss. 463-583), *Indeks autorów* (s. 585-600), *Indeks tematyczny* (s. 601-643), *Indeks źródeł biblijnych* (s. 645-684) oraz *Indeks źródeł pozabiblijnych* (s. 685-734).

Podsumowując, należy stwierdzić, że dzieło to, stanowiące swoistego rodzaju syntezę najnowszych wyników badań poświęconych zwojom znad Morza Martwego, ukazuje znaczenie pism qumrańskich. Niniejsze dzieło powinno zatem zainteresować nie tylko wąski krąg specjalistów zajmujących się zagadnieniami związanymi z Qumran, ale również biblistów, historyków i wszystkich tych, którzy pragną pogłębić swoją wiedzę na temat czasu i środowiska wystąpienia Jana Chrzciciela, działalności Jezusa i rozprzestrzeniania się Kościoła.

ks. Marek Parchem, Warszawa

Dariusz KOTECKI, *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Rozprawy i Studia Biblijne 26, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2006, ss. 539.

Książka ta jest rozprawą habilitacyjną, przedstawioną w styczniu 2007 r. na Wydziale Teologicznym UKSW. Autor, od 1999 r. wykładowca, a od 2005 r. prodziekan Wydziału Teologicznego UMK w Toruniu, poprzedził ją ponad 20 artykułami naukowymi i doktoratem na Gregorianum pt. *Con Gesu nella barca. Contributo allo studio del discepolato nel Vangelo secondo Marco* (1999, promotor K. Stock).

Obszerna książka składa się z wprowadzenia i dwóch głównych części, liczących odpowiednio dwa i cztery rozdziały, przy czym pierwsza część ma charakter ogólniejszy i wstępny (sytuacja Kościoła Apokalipsy), a druga szczegółowy (Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym). Tematy kolejnych rozdziałów są następujące. W części pierwszej – osadzenie Kościoła z Apokalipsy w historii oraz wymiar liturgiczny księgi. W części drugiej – rola Ducha Świętego w księdze (Ap 1, 45; 3, 1; 4, 5-6; 5, 6), działanie Ducha w zgromadzeniu liturgicznym (*en pneumatì* i pokrewne), Duch mówi do zgromadzenia (Ap 2-3; 14, 13; 22, 17), prorocstwo w zgromadzeniu (Ap 19, 10).

Zapoznanie się z treścią pozwala stwierdzić, że praca obejmuje więcej materiału, niż zapowiada tytuł. Przedstawia on bowiem główną tezę, nie sygnalizując obecnego w książce dokładnego omówienia zagadnień składowych, a w szczególności kwestii sytuacji Kościoła w Apokalipsie, charakteru liturgicznego całej księgi oraz jej pneumatologii w ogóle. Tytuł *Duch Święty, liturgia i Kościół w Apokalipsie św. Jana* byłby może nieco za szeroki, ale lepiej by odzwiercał ten szerszy zamysł.